

МИЛАН РАДУЛОВИЋ (1948–2017)

Милан Радуловић је рођен 13. августа 1948. године у Малом Пољу код Хан Пијеска. Преминуо је у Београду, 29. октобра 2017. године.

Дипломирао је на групи за историју југословенских књижевности и српски језик на Филозофском факултету у Сарајеву 1972. године. Магистарску тезу *Схваћање форме у српској књижевној кријшци од Недића до Винавера* одбранио је на Филолошком факултету Универзитета у Београду 1977. године. На истом факултету 1998. године одбранио је докторску дисертацију *Уметничка форма и историјски контекст романа Добрице Ћосића*, Од 1973. до 1977. године усавршавао се уз рад у Институту за књижевност и уметност као истраживач-приправник. Две године је провео у Кијеву (од 1979. до 1981) као лектор-предавач на Државном универзитету „Тарас Шевченко“. Од 1982. до 2015. године био је стално запослен у Институту за књижевност и уметност. Одлуком Светог архијерејског синода Српске православне цркве постављен је за ванредног професора у Духовној академији Светог Василија Острошког у Фочи, а за редовног професора Православног богословског факултета у Источном Сарајеву изабран је 2009. године.

Милан Радуловић је од 2001. до 2004. године био посланик у Народној скупштини Србије, док је дужност Министра вера у Влади Србије обављао од 2004. до 2007. године. Од 2008. до 2010. године руководио је пројектом *Савремене књижевне теорије и њихова примена* у Институту за књижевност и уметност, а од 2011. до 2015. године пројектом *Културолошке књижевне теорије и српска књижевна кријшка*. Био је члан Одбора за проучавање књижевности САНУ и Удружења књижевника Србије.

Током више од четири деценије деловања у српској науци о књижевности Милан Радуловић је остварио изванредне резултате у области теорије и историје књижевности, метајезика и студија културе. Објавио је двадесет и једну књигу у које спадају монографије, студије, расправе и есеји, преко стотину и педесет чланака у књижевној и научној периодици, као и научним зборницима и учествовао је на више десетина научних скупова. Уредио је четири тематско-проблемска зборника радова *Историја и теорија српске књижевне кријшке* (2009), *Српска књижевна кријшка друге половине 20. века – титолошка проучавања* (2013), *Српска књижевна кријшка и културна историја у другој половини 20. века* (2013) и *Српски културни образац у светлу српске књижевне кријшке* (2015). Као уредник потписао је 15 књига библиотеке *Наука о књижевности – књижевне теорије и књижевна кријшка*. Био је и уредник романа *Корени* (1997), *Бајка* (2000), *Деобе* (2000), *Време смрти* (2001), као и сабраних и изабраних дела Добрице Ћосића.

За научни допринос у књижевности награђен је наградом „Исидора Секулић“ 1996. године. Српска православна црква одликовала га је 5. октобра 2006. године

Орденом Светог Саве првог степена. У Грамати се наводи: „На предлог Његове светости патријарха српског Павла, Свети архијерејски синод Српске православне цркве доделио је Милану Радуловићу високо одликовање Српске православне цркве, Орден светог Саве првог степена за делатну љубав према Светој мајци цркви и истрајно сведочење Христа васкрслог.“

Милана Радуловића красиле су многе људске врлине, због чега је завредио искрено поштовање међу пријатељима, познаницима и колегама. Био је човек благе нарави и ведре природе, духовит, високо моралан и срдачан. Умео је да саслуша, да благо и на прави начин посаветује и помогне. Красила га је мудрост, истрајност и трпељивост. Као истраживач, колега и руководилац, био је предузимљив, луцидан, радан, а скроман. Многима је био и остао тихи ауторитет, узор и узданица због енциклопедичног духа, полихисторског замаха, интелектуалног држања, развијене социјалне и емоционалне интелигенције и, надамце, етичког кредибилитета. Млађим сарадницима је несебично а ненаметљиво преносио своје искуство и огромно знање. Лако је проналазио решења за различите текуће проблеме. Увек је био вољан да својим сарадницима пружи подстрек, да их „осоколи“, како би он умео да каже, када би клонули духом или се нашли пред каквом препреком. Премда се са појединима разилазио у мишљењима и погледима на српско друштво и културу, увек је био рад да саслуша, уважи и прихвати туђе становиште, чак и да позове на сарадњу. Био је хришћанин у пуном смислу те речи, стамени индивидуалац, заокружена личност која је сваког човека посматрала као јединственог и непоновљивог, а многе из свог окружења љубављу преображавала у ближње. Радуловићева саборност, разумевање и радна енергија преносили су се, како на сараднике у Институту за књижевност и уметност у Београду и Православном богословском факултету у Фочи, тако и на многе чланове академске и књижевне заједнице. Припадао је оним културним прегаоцима који су добробит српске књижевности и културе претпостављали личним интересима и успесима.

Милан Радуловић је био аутентична стваралачка личност, радознали интелектуални дух и књижевник истанчаног књижевног сензибилитета. Био је посвећен изучавању историје српске књижевности и културе, али и књижевнотеоријским промишљањима. Реч је о „интелектуалцу и научнику вишестране компетенције – филозофско-теолошке, културолошке, филолошко-лингвистичке, естетичке, књижевнотеоријске и књижевноисторијске“, како је с правом једном нагласио Славко Гордић. Радуловић се у претходне четири деценије истакао као један од најупућенијих познавалаца српске научне књижевне мисли, њених развојних токова и облика.

Отуда је, чини се, пожељно раздвојити личност Милана Радуловића као историчара књижевности од Милана Радуловића књижевног теоретичара, и, истовремено, обе вокације посматрати као комплементарне у покушају сагледавања његовог плодног научног рада. Његова књижевнокритичка активност била је у служби историје књижевности, књижевноисториографских идеја, хронике културе и, посебно, књижевне критике. Радуловићева јединствена и по много чему апартна књижевноисториософска и књижевно-теолошка мисао вртложи се око појмова *књижевна и културна идеологија*, *историјска свесћ*, *поетска (уметничка) духовност*, *персоналистичка књижевна кријшка* и *српски културни образац*. У надахнутим и инструктивним метакритичким опсервацијама формулисао је и истакао појам књижевне идеологије, оделите од друштвене идеологије, као естетичном начину осећања живота, надахнутом љубављу према свету и човековој природи, и етички усмереном да ту људску природу просветли и уздигне. Књижевност је посматрао као жив организам који се мења кроз време, али који има своје духовноисторијске константе: уметник је, изнад свега, *homo religiosus*, вера је обликотворна

снага културе, религија је усађена у основу свих историјских цивилизација, док су историјска кретања човечанства део Божјег плана.

У домену теорије књижевности остаће запамћен као оригинални књижевни мислилац, философ и теолог књижевности, пионир у проучавању естетске и религијске духовности модерне и савремене српске књижевности, истраживач који је теолошко проучавање књижевности актуализовао и храбро истакао као један од преовлађујућих и плодотворних токова савремене књижевне мисли. За Радуловића је уметност, подједнако као и религија, „специфична форма духовне аскезе и посебан напор богоспознања.“ Тај увид је у његовом критичком делу добио опсежну теоријску експликацију, а паралелно са њом и примену, чији су интерпретативни и херменеутички домети неоспорни. У својим радовима и монографијама *Књижевност и теологија – Прилози заснивању теолошке књижевне теорије* (2008), *Културна идеологија Исидоре Секулић* (2011) и *Самосвесне форме – Напути за теорију персоналистичке књижевне критике* (2012), које ће 2013. године објединити у монографији *Умешности и вера – Књижевно-богословске студије*, изградио је значајну теоријско-методолошку платформу за разумевање и анализу историјских и актуалних књижевно-уметничких појава, природе и принципа уметничког стваралаштва, доказавши њен интердисциплинарни потенцијал.

Од самог почетка Радуловићевог књижевног рада налази се критички сусрет са књижевним делом, епохални дијалог *Форме* и *Егзистенције*, из којег се рађа књижевна, односно критичка самосвест. Сагласно хипотези о књижевној идеологији критичара, Милан Радуловић је афирмисао персоналистичко становиште у књижевној критици, које, у дослуху са теолошким погледом на стваралаштво, преиначује критичку концепцију Љубомира Недића о концентрисаности на стваралачку индивидуалност у књижевном тексту у проницање аутентичне уметничке духовности обелодањене у конкретној естетској *Форми*. Радуловићева критичка егзистенција у потрази за персонализованом уметничком духовношћу стоји наспрам хладне објективности иманентног приступа, с једне стране, односно импресионистички раскашашне субјективности и произвољности, са друге. Метакритички концепт „бестрасне чулности“ умногоме дугује негованој духовно-естетичкој интуицији самог аутора и не опире се узусима рационализације, већ у њој проналази адекватни изражајни кредибилитет за испољавање усмереног субјективног доживљаја књижевноуметничког дела. Специфична изражајност и склоност есејизацији припадника персоналистичке критике, па и самог Милана Радуловића, као њеног прононсираног представника, ослобођена је бремена научног дискурса и нагиње ка уметности речи. У томе лежи један од разлога што је Милан Радуловић проучавање књижевности сматрао саставним делом књижевности. Он је, управо сходно метакритичкој хипотези о књижевној идеологији и уметничкој духовности, испољавао здраву сумњу у објективност, епистемолошку и емпиријску утемелјеност, као и у појмовну и терминолошку прецизност науке о књижевности. Истовремено, он је и многобројним својим радовима сведочио о томе да књижевнокритички есеј због слободне асоцијативности, наративности, дигресивности и стилско-језичких карактеристика припада домену књижевне уметности.

У магистралном току свог опуса Милан Радуловић је био заокупљен књижевноисторијским и метауметничким питањима. Разматрао их је у неколиким монографијама: *Историјска свесност и естетске уједињености* (1985), *Обнова традиције: Критички есеји о савременим писцима 2* (1994), *Видови српске књижевне критике – О природи и смислу књижевности* (1978; 2008), *Критичка свесност у српској књижевности* (1984) и *Видови српске књижевне критике 2 – Књижевна мисао друге половине 20. века* (2016). Преданим разграничавањем књижевне, културне и политичке идеологије у односу на дух модерне епохе и у одређеном цивилизацијском

хоризонту, посветио се у студијама и расправама, обједињеним и превасходно објављеним у научним монографијама *Модернишћет и њтрадиција – (По)ејшкa српског романа друге њоловине 20. века* (2002), *Раскршћа српског модернизма – Идеолошки и културни контекст српске књижевности 20. века* (2007) и *Време и душа – По-ејшкa и ејшкa српске ѡрозе друге њоловине 20. века* (2017). У тим студијама и расправама испитивао је историјске, културне и књижевне процесе у другој половини ХХ века; исходе књижевне свести у српској историји и историјске (само)свести у српској модерној и постмодерној књижевности; видове традицијске духовности у српској модерној прози и поетичке особености српског романа у назначеном историјском опсегу.

Као књижевни историчар, све време је настојао да књижевне облике и идеје сагледа у дијахроној равни. Пратио је и бележио њихово настајање, развој и смењивање, прилажући јасну културноисториософску идеју да је та динамика условљена променама цивилизацијске парадигме и неумитним друштвеноисторијским преображајима, односно обртима унутар српске заједнице. Историософска јунакиња његовог херменеутичког продора у културу јесте *ѡајна истѡријског* која, непрестано уроњена у историју српског народа и механизме историјског самопромишљања, изнедрава одговор на питање ко је српски народ и обезбеђује разлоге за његову актуализацију данас. Изоштреним погледом, ослобођеним постисторијских и постидеолошких предрасуда, успевао је да препозна апокалиптичне моменте српске духовне историје. Са тим сазнањем излазио је на чистину књижевноисториографске науке, да би је превазишао враћањем на сржна места историјског живота ради поновног откривања изворишта епохалних криза и друштвених обрта. Тим проналаском или подсећањем он је себе оспособио да наслути мистерију историјске егзистенције српског народа, што је чини цивилизацијски самерљивом и културно аутентичном. Његов далекосежни научни самопрегор носио је неупитни потенцијал да преиспита сваку надолазећу критичку и историософску идеју у систему српске књижевне историографије.

Иманентно властитој културној идеологији, Радуловић је духовне, естетичке и поетичке доминанте сваке историјске епохе, од средњовековног раздобља до модерних времена, сагледавао и тумачио у широј духовноисторијској равни, описујући њихову међуусловљеност и одмеравајући степен њиховог утицаја на целокупно биће српске књижевности. По томе су његови радови из области историје књижевности и теорије књижевне историографије били превасходно дескриптивног, а мање нормативног карактера. У књижевноисториософским синтезама, заснованим на темељном проучавању старе и нове књижевности, Милан Радуловић је настојао да исправи погрешку или превид критичара и историчара с почетка ХХ века о дисконтинуитету српске књижевности. Један од важних аргумената тог напора свакако представља саображеност патријархалног, црквеног и грађанског културног модела и његова усмереност на животну стварност и друштвене прилике. Обрадио је приступао вредновању поетичких оријентација, стилских праваца или периода, сматрајући то нужношћу разборитог и поузданог погледа на токове једне књижевности. Тај аксиолошки приступ је посебно индикативан у његовом трезвеном одмицању од некритичког, чак непримереног уздизања модернизма или постмодернизма као досегнутог врхунца уметничког стваралаштва, највише (пост)историјске тачке са које је неопходно ревалоризовати свеколику историју књижевности и уметности. Захваљујући тој естетичкој дистанци, заснованој на балансираном односу између историзма и историчности, Милан Радуловић је успевао да јасно сагледа значење и значај дисперзивних појмова модернизма и модернитета, преузме неопходну селекцију књижевноуметничких остварења и превредновање њихових естетских домета. Са свешћу о унутрашњој духовно-естетичкој амбиваленцији

уметничких стремљења, стилова и форми модернитета, сачинио је унеколико антиномичну формулацију наслова монографије *Класици српског модернизма* (1995), и, иманентно самој историософији књижевности, установио принципе за дефинисање позиције класика управо у епохи која тај вид књижевноисторијског одређења ниподаштава. Поглед на српску књижевност у њеној историјској целокупности изнедрио је и његов аксиолошки критеријум за оцењивање естетских појава. Елиотовски настројен према вредновању новог уметничког облика тек у односу на традицију и књижевну прошлост, што сваки наступајући стваралачки изданак уводи у хоризонт баштине и чини га њеним неотуђивим чиниоцем, Радуловић је спремно упошљавао појмове *класике* и *класика* за означавање појава које улазе у културно и књижевно памћење народа и тиме прерастају у живу уметничку традицију. Сматрао је да је „класика резултат привидно спонтане културне синтезе, оне синтезе што се рађа као природна органско-духовна хармонија између свих битних сазнања откривених у ранијем развоју и иманентних потенцијалних могућности садржаних у некој духовној дисциплини. У језгру те синтезе и хармоније налази се ствараочев индивидуалан дар и његова изворна персонална духовност, као незаобилазан, пресудан чинилац у настанку и постојању те више културне синтезе и духовне хармоније“. Следствено томе је, као књижевни критичар, настојао да одреди и актуализује класике старе и нове српске књижевности, управо нескривено заинтересован за питање устројавања канона српске књижевности.

Ипак, Милан Радуловић је у тумачењима остварења модерне књижевности био благонаклон према ствараоцима управо зато што је примењивао основно начело персоналистичке критике – херменеутички напор уосећавања у унутрашњу духовну стварност одређеног дела и његовог аутора, као и способност дубљег разумевања конкретне, ауторске уметничке духовности. А уметничка духовност је, према његовом оригиналном увиду, била нарочити тип религијске духовности, „духовност иманентна уметничкој контемплацији“, артикулисана апартним, у домену одређеног периода или епохе, преовлађујућим поетичким средствима.

Као тумач књижевноисторијских идеја, био је мишљења да књижевност, а са њом и књижевна критика, треба да буду имплицитна духовна опозиција сваком постојећем друштвеном поретку. Те духовноисторијске форме треба да генеришу снажну и далекосежну естетску субверзију управо захваљујући унутрашњем разумевању идеолошких стремљења времена у којем настају. Наглашавао је да критика треба да буде иманентна духу националне историје, културе и књижевности, а не „израз апстрактне и самосврховите учености“. Одлучно, али децентно, инсистирао је на развијању књижевноисторијске свести савремених истраживача ради што одговорнијег избора и систематизације књижевног и критичког наслеђа.

Као историчар књижевне критике, свестан смене поетичких парадигми, Радуловић је у многим својим метакритичким радовима, дужну пажњу посветио разуђеним аспектима периодизације и типологизације српске књижевне критике у другој половини XX века. Изнесени предлози, аргументовани сходно критеријумима према којима је састављена капитална едиција *Српске књижевне кријичке* у 25 томова у издању Института за књижевност и уметности и Матице српске, у чијем приређивању је и сам учествовао, свакако ће бити од вишеструке користи предстојећим истраживачким и антологичарским подухватима. Значајан допринос проучавању и познавању тог аспекта српске културне прошлости пружио је приређивањем две хрестоматије *Међурајини кријичари* (1983) и *Кријичка мисао философа и научника* (1995). На том пољу испољио је прилежност у прикупљању и рашчитавању књижевноисториографских маргиналија и одважним ревизионистички напор да књижевноисторијски фокус усмери ка скрајнутим и заборављеним књижевним и културним делатницима, хуманистима, научницима и религиозним

мислиоцима. Захваљујући таквој одважности, труду, терминомолошкој прецизности у разлучењу типова критике и периодизацијских токова, савремена академска и књижевна јавност могла је да увиди да су „хроничари културе“ (Јован Кршић, Милош Савковић, Никола Мирковић, Бошко Новаковић, Велимир Живојиновић, Божидар Ковачевић, Боривоје Јевтић, Бранимир Ћосић, Синиша Кордић, Миодраг М. Пешић, Живојин Милићевић и Марко Марковић), односно представници тзв. културолошке критике (Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Божидар Кнежевић, Бранислав Петронијевић, Николај Велимировић, Јустин Поповић, Душан Недељковић, Владимир Вујић и Ксенија Атанасијевић) незаобилазни за познавање и проучавање развојних токова српске књижевне мисли. Без обзира на потешкоће приликом објављивања сакупљених и приређених текстова за последњи, двадесет пети том знамените едиције, Радуловић је овим подухватом, доследно властитој књижевној идеологији, настојао да укаже на потребу свеобухватног сагледавања српске књижевности и културе. Истовремено, он је таквим књижевноисториографским залагањем, не само променио наше поимање међуратне културе и књижевне критике, већ расветлио неупитне везе између философије, антропологије, географије, етнопсихологије, теологије, етике, културологије и књижевности, односно узначио онтолошки и телеолошки нуклеус (националне) културе као централни предмет спознаје који изискује различите научне области, типове критике и методолошке правце. Радуловићеви књижевноисториографски учинци представљају наговор да се проучавање књижевности приближи студијама културе, што ће постати тренд тек неколико година касније.

Вишедеценијска истраживања на пољу културне историје, склоност ка књижевноисторијским синтезама и проналажењу теоријских платформи за тумачење културних процеса и феномена исходovali су Радуловићеву посвећеност проблемима постулирања и формулисања српског културног обрасца, како у дијахроничком премештању цивилизацијских оквира и смењивању преовлађујућих културних модела, тако и у савременом цивилизацијском контексту. Синтезу тог истраживања представља познија монографија *Српски културни образац и српска књижевност* (2015). Захваљујући интелектуалној свестраности и истрајности Радуловић је био ретко позван да осмисли наречени проблем, актуализује га и постави га у средиште академског занимања. Разумевши природу и улогу књижевне критике и историје књижевности, изнутра је разматрао могућност њиховог учествовања у конституисању српског културног идентитета и његовог превођења из теоријског у домен хабитуса. Књижевност и књижевна критика, сматрао је, нису само у служби културне политике, већ припомажу конституисању српског културног обрасца. Резултати његовог апартног християнизованог погледа на српску културу више су него инструментивни за услеђујућа промишљања.

Како би прецизније проникао у трајни и јединствени историјски садржај српског културног обрасца, који је есхатолошки детерминисан, опрезно је раздвојио његово језгро од љуске, његов иманентни и спољашњи аспект, односно културно-религијски и цивилизацијски домен. Тако је нагласио да је језгро српског културног обрасца историјски непроменљиво и чине га Светосавље и Косовски завет, док његов спољашњи омотач граде бројни, смењујући варијетети страних културних образаца, као и алтернативни културни модели и токови присутни на маргинама владајућег културног обрасца.

Његова уређивачка политика била је инверзно сагласна са његовом културном идеологијом, односно књижевном историософијом, и одатле изведеном визијом културне политике, према којој се дихотомне или супротстављене визуре српске књижевности међусобно не искључују, већ допуњују. Управо је у уређивању три тематско-проблемска зборника радова посвећених српској књижевној критици у

другој половини XX века, који су излазили од 2013. до 2015. године, дериватима његове примењене метакритичке и културолошке теорије, показивао за многе зачуђујућу парадоксалну доследност. Јукстапозиционирањем дисперзивних критичких гласова, односно промишљања историје српске књижевне критике, Радуловић је, сходно властитој дефиницији српског културног обрасца, вођен уредничком идејом водилом *contradictio in adjecto*, хотимично уобличио контрапункт различитих видова савремене српске књижевне мисли. Тако је преовлађујућу постидеолошку какофонију у савременој академској стварности, појмовно неутрализовану као *кријички йлурализам*, преиначио у књижевноисторијску полифонију, која ће и сама постати прворазредна књижевноисториографска чињеница. Тиме је постигао непланиран консензус о српској књижевној прошлости, канону, типологизацији и периодизацији српске књижевности. Његова уредничка демократичност проистиче управо из идеје о духовним, интелектуланим и културним варијететима и концепцијама који слободно и равноправно улазе у домен српског културног круга, суштински не мењајући културну, као националну парадигму, препознатљиву у различитим историјским епохама и периодима.

Будући културни и научни радник развијене колегијалности, широког истраживачког интересовања и радозналост духа који послушнује духовне импулсе епохе, Милан Радуловић је увек био расположен за различите видове професионалне сарадње. Иако принципијелан и чврст у својим ставовима, аутор једног књижевног система и апологета јасно постулиране културне идеологије, испољавао је вољу да саслуша, уважи и усвоји мишљења, идеје и концепте колега и сарадника, па и оних који су стајали на другачијим идеолошким позицијама. Доследна отвореност за примање и уважавање другачијих, често њему супротстављених ставова, методолошких наклоности и књижевноисторијских визура, спремност на разговор и договор, можда су најевидентније у његовом руковођењу пројектом за теорију књижевности и књижевну критику, организовању трибина, округлих столова и скупова у Институту и, као што смо већ напоменули, у уређивачком раду. На завидном нивоу био је његов ентузијазам да разуме и колегијално подржи, па и подстакне више паралелних и међусобно противстављених визија историје српске књижевности и културе, као и савремених књижевних струјања.

Ипак, Радуловићево опсежно књижевнокритичко дело имало поштоваоце у различитим генерацијама научника и истраживача, док је његова аутентична књижевно-богословска мисао, утемељена на хришћанским постулатима, пронашла пут до срца и ума неколицине млађих истраживача, жедних спознања вазда измичуће истине уметничког стваралаштва и историјске егзистенције испуњене смислом.

Један од инструктивних појмова који је Милан Радуловић неговао и о којем је током свог целокупног радног века сведочио била је *културноисторијска самосвесћ* – дубинско спознање, присвајање и баштињење вредности српске културне прошлости. Извесно је да ће степен досегнутости те самосвести умногоме одређивати начин нашег опхођења према књижевном делу које нам је у наслеђе оставио Милан Радуловић, односно постулати и принципи сходно којима успостављамо једну методологију сећања као гест развијене културе духа, а самим тим наставаљамо и унапређујемо истраживања које је Радуловић отпочео; следимо и преносимо његове племените идеје; продубљујемо његову јединствену књижевну мисао и чувамо његов добри дух међу нама.